

CZU: 94(470)"16/18"

RUSIA ÎNTRE MEDIEVAL ȘI MODERN**Problema genezei capitalismului****(mijlocul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea) (I)***Valentin TOMULEȚ**Universitatea de Stat din Moldova*

În studiul dat autorul pune în discuție problema privind trecerea Rusiei de la medieval la modern, constatând că acest subiect este unul complicat și destul de controversat. Procesele istorice ce au avut loc în țările din Europa de Vest nu pot fi comparate cu cele care s-au petrecut în Rusia, din simplul considerent că ele s-au desfășurat în condițiile și sub influența directă a sistemului de iobăgie, pe când „*la apus de Elba*” sistemul capitalist s-a statornicit când dreptul de șerbic a fost demult lichidat. În plus, trecerea Rusiei de la medieval la modern a fost influențată și de diversitatea condițiilor climaterice, geografice și social-economice ale teritoriului imens al statului. Procesul mai era frânat și de diversitatea formelor de gestiune a economiei ruse, prezența teritoriului cu o diversitate largă de relații prefeudale și feudal-patriarhale, nivelul înalt al centralizării puterii, implicarea permanentă a statului în procesele obiective de dezvoltare a țării, dându-i forme specifice. Rusiei îi era specifică dezvoltarea asincronică, ce consta în statornicirea capitalismului și, concomitent, în intensificarea sistemului de iobăgie, proces ce poate fi urmărit pe durata sec. al XVII-lea – prima jumătate a sec. al XVIII-lea

În pofida acestor factori, autorul constată să pentru perioada cercetată devin tot mai accentuate noile fenomene din viața economică a Rusiei, legate de aprofundarea diviziunii sociale a muncii, raionării economice, de creșterea producției de mărfuri și a schimbului, de apariția manufacturii și începutul constituirii pieței în întreaga țară. Aceste procese au contribuit la geneza, în cadrul orânduirii feudale, a noilor elemente burgheze, încă destul de slabe și instabile.

Cuvinte-cheie: *Rusia, capitalism, modern, medieval, manufactură, piață națională, capital.*

RUSSIA BETWEEN THE MEDIEVAL AND THE MODERN**The problem of the genesis of capitalism (middle 17th century – early 19th century) (I)**

In the given study, the author discusses the problem of Russia's transition from the medieval to the modern period, ascertaining that the subject is complicated and quite controversial. The historical processes in the countries of Western Europe cannot be compared with those that took place in Russia, simply because they were under the conditions and under the direct influence of the serfdom system, while “at the west of Elba” the capitalist system settled when the right of serfdom was long liquidated. In addition, Russia's transition from the medieval to the modern was also influenced by the diversity of the natural-geographical and social-economic conditions of the huge territory of the state. The process was also hampered by the diversity of the forms of governance of the Russian economy, the presence of the territory with a wide diversity of pre-feudal and feudal-patriarchal relations, the high level of centralization of power, the permanent involvement of the state in the objective development processes of the country, giving it specific forms. Asynchronous development was specific to Russia, consisting in the settling of capitalism and concomitantly, the intensification of the system of serfdom, a process that can be followed during the 17th – the first half of the 18th century.

Despite these factors, the author observes that for the researched period, the new phenomena in Russia's economic life are becoming more and more pronounced, being related to the deepening of the social division of labour, the economic rationing, the increase of the production of goods and of their exchange, the emergence of the manufacture and the beginning of the market formation in the entire country. These processes contributed to the genesis, within the medieval arrangement, of the new bourgeois elements, still quite weak and unstable.

Keywords: *Russia, capitalism, modern, medieval, manufacturing, national market, capital.*

Formularea problemei

Până a pune în discuție, în cadrul acestui studiu, problema ce vizează trecerea Rusiei de la medieval la modern la început să prezentăm câteva argumente-cheie referitoare la subiectul abordat expuse de Ellen Meiksins Wood în lucrarea *Originea capitalismului* ce-i aparține, apărută la Editura Tact în 2015, în traducerea Veronicăi Lazăr.

Potrivit autoarei, interpretarea și înțelegerea lumii moderne se face vinovată de trei confuzii de bază: confuzia dintre comerț și capitalism, confuzia dintre burghez și capitalist și, în cele din urmă, confuzia dintre modernitate și capitalism.

1. Capitalismul, susține cercetătoarea Ellen Meiksins Wood, s-a impus ca mod de producție universal nu pentru faptul că, de la bun început, toate națiile alergau către aceeași linie de *finish* la care s-a întâmplat ca Anglia să ajungă prima. Ci odată instaurat sistemul capitalist în Anglia, în condiții care nu aveau nimic de-a face cu necesitatea istorică sau cu coordonatele unei naturi umane transistorice, celelalte națiuni au fost forțate să copieze acest sistem pentru simplul motiv că noul sistem, dovedindu-se cu mult mai productiv decât orice văzuse sau își imaginase lumea vreodată, putea să le permită să țină pasul cu Anglia în materie de putere economică și militară. În alte locuri, capitalismul a fost impus direct prin forța armelor de către marile puteri coloniale, într-un mod care a reluat violența originară prin care s-a constituit sistemul în regatul englez.

2. Dar, pentru Ellen Meiksins Wood, un exemplu precum cel al absolutismului francez, „proiect centralizator [...] desăvârșit [...] practic” de „așa-numita «revoluție burgheză»” din 1789, demonstrează că a existat o cale alternativă de ieșire din feudalism și că există, așadar, o modernitate non-capitalistă. Nu burghezia, ci aristocrația funciară capitalistă a reprezentat marele câștigător al Războiului Civil Englez ce a luat sfârșit în 1688 cu Revoluția Glorioasă, în timp ce „forțe populare mai subversive și mai democratice” din Anglia acelei epoci, „care au contestat formele de proprietate ce au sfârșit prin a conduce la dezvoltarea capitalismului [...], au pierdut [...] bătălia împotriva seniorilor proprietari funciari capitaliști, însă ele au lăsat o extraordinară moștenire de idei radicale, care sunt foarte diferite de avânturile «progresiste» ale capitalismului, o moștenire vie încă și astăzi în diverse mișcări democratice și anticapitaliste”.

3. În același timp, burghezia franceză care triumfă odată cu anul 1789 și acaparează pe deplin *aparatură de stat* francez, în care deja ocupa o poziție importantă, „nu era o clasă capitalistă” și „în cea mai mare parte, nici măcar o clasă tradițională de comercianți”, ci mai degrabă una formată din „practicanți ai unor profesii liberale, deținători de funcții publice și intelectuali”. Iar dacă „dreptul de îngrădire” – adică dreptul de a crește productivitatea proprietății prin eliminarea vechilor drepturi cutumiare ale claselor populare și subordonarea oricăror altor considerente sociale și umane noului drept de a maximiza profitul – „stătea în capul listei pe agenda de clasă a seniorului proprietar de pământ englez”, burghezia franceză solicită în schimb „egalitate civilă” și „acces egal la [...] funcții de stat”. Există, așadar, o diferență fundamentală între burghez și capitalist, iar date fiind circumstanțele istorice ale Franței revoluționare, „chiar și ideologia de clasă a burghezilor”, afirmă Ellen Meiksins Wood, „a luat forma unei viziuni cuprinzătoare a emancipării umane în genere” ce „a putut fi însușită de forțe mult mai democratice și mai revoluționare” [apud 1].

Prin urmare, există două modernități, una capitalistă și una democratică (care o însoțește de la bun început pe cea dintâi), chiar dacă aspirațiile modernității democratice așteaptă în continuare să fie împlinite. Sau, altfel spus, există un conflict între democrație și capitalism ce definește dinamica proprie a istoriei moderne.

Memorând cele expuse de Ellen Meiksins Wood, **să încercăm să găsim, dacă aceasta va fi posibil** (sau dacă nu – să lămurim din ce cauză), **anumite similitudini, analizând procesul de trecere de la medieval la modern în Rusia**, răspunsurile și discuția pe această problemă fiind de principiu și destul de controversate.

În plus, aplicând metoda comparativă, îmbinată cu modelul propus de F.Braudel în privința coexistenței pentru secolele XVI-XVIII a trei economii-univers distincte: economia-univers occidentală, economia-univers rusă și economia-univers otomană [2, p.86-146], să încercăm să determinăm specificul genezei relațiilor capitaliste în Rusia.

Introducere

În istoria Rusiei, intervalul de timp de la mijlocul sec. al XVII-lea – începutul sec. al XIX-lea poate fi caracterizat convențional ca perioada dintre medieval și modern (sau perioada premodernă).

În toate aspectele vieții sociale au loc transformări vădite, generate de schimbări profunde în viața economică. În ultimele decenii ale sec. al XVII-lea, cum constată cercetătorul englez Matryn Rady, „[...] segmentele de frunte ale societății moscovite făcuseră deja saltul intelectual de la tradiționalismul trecutului la noua lume a ideilor apusene. Admirația lor sporită față de tot ce era european și dorința lor de a învăța de la Occident oferea un cadru și o trambulină pentru opera de reformă a lui Petru cel Mare” [3, p.102].

Devin tot mai importante noile fenomene din viața economică, legate de aprofundarea diviziunii sociale a muncii, raionării economice, creșterea producției de mărfuri și a schimbului, apariția manufacturii, începutul constituirii pieței în întreaga Rusie. Aceste procese au contribuit la geneza, în cadrul orânduirii feudale, a noilor elemente burgheze, încă destul de slabe și instabile.

Contradicțiile dezvoltării sociale au determinat o constantă manifestare a contradicțiilor sociale exprimate prin câteva războaie țărănești și un șir de răscoale orășenești, lupta din interiorul clasei dominante, conflictul

dintre biserică și puterea centrală, contradicția din interiorul bisericii ce a dus la schisma bisericească etc. O tendință tot mai vădită în dezvoltarea¹ orânduiri politice devine întărirea puterii centrale, evoluția ei de la monarhia păturilor reprezentative spre absolutism, bazat pe birocrăție, iar din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea – spre absolutismul luminat.

Pe parcursul sec. al XVIII-lea a crescut considerabil autoritatea internațională a Rusiei. Ca rezultat al succeselor militare și al tendințelor expansioniste, obținute pe timpul domniei lui Petru I și a Ecaterinei a II-a, Rusia se transformă în una dintre cele mai puternice (militar) țări europene [4, p.244].

1. Gospodăria țărănească și relațiile agrare

Pe parcursul sec. al XVII-lea – începutul sec. al XIX-lea se extinde considerabil teritoriul Rusiei, ajungând la 17,4 mil. km². Hotarele statului au atins litoralul mărilor Baltică și Neagră, iar în Extremul Orient – Oceanul Liniștit și râul Amur.

La mijlocul sec. al XVII-lea, în Rusia existau cca 225 de orașe, capitala Moscova având cca 200.000 de locuitori, urmată de Iaroslavl, Astrahan, Kostroma, Vologda, Kiev etc. Creșterea populației rămâne însă considerabil în urmă în raport cu mărirea teritoriului, constituind 10,5 mil. la sfârșitul sec. al XVII-lea și 34,4 mil. la sfârșitul sec. al XVIII-lea, majoritatea fiind țărani (în bună parte iobagi), populației urbane revenindu-i doar cca 3%. Creșterea populației avea loc pe contul sporirii naturale, îndeosebi, pe contul anexării noilor teritorii și colonizării intense [5, p.140-143]. Țăranii puteau să se bucure de rezultatele muncii lor, dacă le mai rămânea ceva după ce satisfăceau pretențiile mereu crescânde ale moșierilor, ale statului și ale bisericii. Ei duceau o viață când riguroasă, când monotonă, coordonatele ei fiind însă comparabile cu cele din toate societățile preindustriale [6, p.7].

În viața economică a Rusiei continuă să dețină poziții dominante gospodăria sătească. Rolul de bază în gospodăria sătească revenea agriculturii, care avea, în fond, un caracter extensiv. Sporirea producției avea loc pe seama valorificării noilor pământuri, anexate la Rusia pe parcursul ultimelor două secole. Majoritatea absolută a populației era ocupată în gospodăria sătească.

Datorită valorificării noilor pământuri s-a schimbat ponderea noilor regiuni ale țării în producția cerealică. Dincolo de Ural, spre începutul sec. al XVIII-lea pământul arabil ocupa mai mult de 100 mii desetine, iar spre sfârșitul secolului în Siberia Apuseană suprafața arabilă a crescut până la 800 mii desetine.

Însă, grâнарul de bază, care furniza cantitatea preponderentă de cereale-marfă pe piața internă și externă devine zona de cernoziom a Rusiei.

Ar fi însă greșit să considerăm că agricultura se dezvolta numai pe teritoriile nou-anexate și doar în exclusivitate pe cale extensivă. Unele schimbări de ordin calitativ se observă nu doar în perfecționarea metodelor de lucrare a pământului, schimbările în asolament, ci și în evoluția tehnicii agricole, în unele gospodării moșierești și ale țăranilor înstăriți se întreprind tentative de a cultiva lucerna și trifoiul, de a organiza agricultura pe baza unei agrotehnici perfecționate, îndeosebi acolo unde ea a fost influențată de relațiile marfă-bani.

Dar, în ansamblu, agricultura Rusiei din secolele al XVII-lea – al XVIII-lea rămânea la un nivel agrotehnic rutinar. Succesele științei și practicii înaintate erau aproape inaccesibile pentru milioanele de țărani, striviți de jugul iobăgăst, de povara sărăciei, mizeriei și a prestațiilor feudale. Ridicarea nivelului agrotehnic al gospodăriei țărănești era frânată și de stăpânirea în obște a pământului, care necesita reîmpărțirea periodică a loturilor, iar calitatea muncii era puțin rentabilă, randamentul acestei munci fiind destul de slab.

Experiența milioanele de proprietari funciari ruși se perfecționa treptat, contrar situației social-economice nefavorabile. S-a lărgit considerabil asortimentul culturilor agricole. Au fost adaptate specii noi de plante și culturi (specialiștii au numărat cca 87): cartoful, floarea-soarelui, sfecla de zahăr etc. Dar condițiile sociale ale Rusiei, generate de dominația sistemului iobăgăst, violența și despotismul administrației feudale creau obstacole în familiarizarea țăranilor cu inovațiile noi din gospodăria sătească [5, p.146-149].

Continuă să se modernizeze² și tehnica agricolă, deși progresul³ în acest domeniu era neînsemnat și foarte lent. Apar, „rarițele”, niște unelte ce se deosebeau una de alta după mărime, formă și așezarea pieselor metalice, îndeosebi a brăzdarului, configurația temeliei de lemn etc.

¹ *Dezvoltare* – o schimbare ce urmarește tendința de diferențiere și complexitate.

² *Modernizarea* reprezintă procesul (exogen sau endogen) de schimbări și dezvoltări prin care se realizează modernitatea.

Modernitatea este un ansamblu de atribute ale organizării sociale ce cuprinde: industrializarea, urbanizarea, statul-națiune etc.

³ *Progres* – indică scopul dezvoltării: îmbunătățirea socială, materială și morală a condiției umane, a calității vieții.

Recolta de cereale în Rusia, în perioada respectivă, era extrem de neomogenă și depindea de numeroși factori geografico-climaterici, social-economic etc. Proprietatea moșierească, lucrată exclusiv până în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea prin intermediul muncii țăranilor iobagi, ceda cu mult în fața gospodăriilor țărănești atât după nivelul productivității muncii, cât și după recolta la hectar a cerealelor.

Pământul se afla în proprietatea feodalilor laici și ecleziastici, instituțiilor aristocratice și a statului. Spre exemplu, în 1678 boierii și dvorenii posedau 67% din gospodăriile țărănești. Gospodăria feudală avea un caracter natural, moșierul era asigurat cu produse din interiorul moșiei/ocinii prin intermediul boierescului ori al dijmei în natură.

Deși gospodăria feudală era elementul cel mai reacționar și conservator, odată cu pătrunderea în viața economică a relațiilor marfă-bani și cu evoluția internă a proprietății moșierești, noțiunea de „caracter natural” își schimbă sensul.

În sec. al XVII-lea proprietatea de pământ feudală, ce aparținea unuia și aceluiași feudal, era împărțită în diferite regiuni ale țării. De exemplu, boierul N.Romanov avea pământ și țărani iobagi în 16 județe, B.Morozov – în 19, stolnicul A.Bezabrazov – în 11 județe. Mănăstirea Sf. Treime – Sf. Serghei dispunea de aproximativ 17 mii de gospodării țărănești în cca 40 de județe. Un mare feudal era țarul care, în prima jumătate a sec. al XVIII-lea, dispunea de pământ în 109 județe [5, p.158-159].

Un proces asemănător poate fi urmărit și la începutul sec. al XIX-lea; pământurile familiei Voronțov se aflau în 16 gubernii, iar ale familiei Șeremetiev – în 17 gubernii.

Odată cu pătrunderea relațiilor marfă-bani în gospodăria sătească, proprietatea feudală nu doar că începe să se acomodeze la cerințele pieței, ci devine o celulă a gospodăriei producției de mărfuri pentru piață, care are o importanță primordială nu doar în gospodăriile mari feudale – Morozov, Cerkaski, Miloslavski, Golițin etc., dar și în gospodăriile mici și mijlocii. În relațiile marfă-bani sunt atrase și gospodăriile mănăstirești.

Drept dovadă a influenței crescânde a relațiilor de piață asupra ocinii feudale poate servi dezvoltarea industriei prelucrătoare de antreprenariat ce se baza pe materia primă agricolă. Așa-numitele *manufacturi de ocină* devin un fenomen obișnuit pentru sec. al XVIII-lea. O parte dintre iobagi sunt folosiți în calitate de muncitori la manufactura de ocină și cu timpul pierd legătura cu gospodăria sătească. Lichidarea, în anii '50 ai sec. al XVIII-lea, a vămilor interne a contribuit și mai mult la atragerea gospodăriilor moșierești în relațiile marfă-bani. Însă, acest proces nu garantează expres dreptul de proprietate din simplul considerent că statul se străduia să iasă din limitele prevăzute de legislație, implicându-se direct în procesele economice, redistribuind resursele în favoarea sa [7, p.3].

Pentru gospodăria țărănească sunt caracteristice fenomenele social-economice specifice gospodăriei feudale, legate de pătrunderea în viața economică a relațiilor marfă-bani. Dar, mica gospodărie țărănească, prin natura ei, era pregătită numai pentru reproducția simplă, rămânând în majoritate o unitate de consum intern, folosind tehnica rutinară, având relații slabe cu piața.

Proprietatea de pământ se afla în mâinile feodalilor și ale statului, fiind unul dintre cele mai conservatoare elemente ale orânduirii social-economice. Totodată, are loc creșterea cantitativă a proprietății de pământ feudale. Spre mijlocul sec. al XVII-lea majoritatea pământurilor „negre” din regiunile centrale ale Rusiei sunt ocupate de către dvoreni, iar țăranimea „neagră” din aceste regiuni – transformată în iobagi. Destul de activ avea loc împărțirea pământurilor de stat date în proprietate moșierilor. Numai în perioada anilor 1682-1711 au fost dăruite (din fondurile de stat) 273 de plase cu un număr de 43,6 mii de gospodării țărănești, până la o jumătate de desetine de pământ arabil, neluând în considerare imensele pășuni și păduri ce constituiau, în total, cu mult mai mult de un milion de desetine. Imense posesiuni au primit apropiatii lui Petru cel Mare – D.A. Menșikov, F.A. Golovin, B.P. Șeremetiev etc. [5, p.166-167].

Creșterea proprietății de pământ feudale este urmată de schimbări serioase de ordin calitativ. Se simplifică substanțial ierarhia proprietății funciare. Desfășurarea procesului de centralizare a puterii de stat și transformarea ei în monarhie absolută a contribuit la lichidarea treptelor intermediare în ierarhia feudală.

Baza socială a monarhiei absolute o reprezentau păturile largi de moșieri. Între ei și statul feudal nu mai existau verigi intermediare, ceea ce a contribuit la schimbări serioase și în structura proprietății feudale, exprimându-se prin apropierea treptată dintre cele două forme de proprietate – *moșia* (proprietatea de pământ condiționată) și *ocina* (proprietatea de pământ ereditară). Se intensifică procesul de transformare a moșiei în ocină [8, p.26-26]. Acest fapt a fost legiferat prin decretul lui Petru cel Mare din 23 martie 1714, când cele două forme de proprietate sunt unite și moșierii capătă dreptul de a-și transmite proprietatea de pământ – *moșia* – prin ereditate [5, p.169].

După lichidarea oficială a noțiunii de „moșie”, conform decretului din 1731, și lichidarea dreptului de a dărua moșii, conform decretului din 1736, apar un șir de noțiuni noi: *avere imobiliară*, prin care se subînțelegeau pământurile populate și nepopulate, conacurile, prăvăliile și alte construcții, iar de la mijlocul sec. al XVIII-lea uzinele, fabricile și minele au început a fi împărțite în „ereditate” și „dobândite” – achiziționate prin mijloacele proprii [5, p.170].

În evoluția proprietății feudale un rol important începe să-l joace capitalul comercial⁴ și cămătăresc. Treptat, pământul începe să se transforme în marfă. Din decembrie 1801 dreptul de a cumpăra pământ îl obțin negustorii, micii burghezi⁵, țărani de stat etc.

Un mare feudal care dispunea de imense pământuri era biserica. Feudalii laici tindeau să-și lărgescă proprietatea de pământ pe seama pământurilor bisericesti. Primele încercări de a seculariza pământurile bisericesti le întreprinde Petru cel Mare. Dar numai în 1764 are loc secularizarea averii bisericesti, ceea ce a contribuit esențial la redistribuirea proprietății dvorenești. În schimbul întinselor proprietăți funciare populate cu șerbi, biserica primea o subvenție anuală de 450.000 de ruble, sumă care reprezenta, de fapt, cca o treime din veniturile de pe pământurile pe care biserica le posedă până la secularizare și care erau insuficiente pentru întreținerea ei [9, p.298]. Dar și această măsură a fost înfăptuită în condițiile când erau evidente simptomele descompunerii orânduirii feudale ce a influențat soarta pământurilor secularizate și a populației care constituia aproximativ 1 mil. de persoane de gen masculin, intrați în categoria țăranilor „economici”.

Baza materială, în valorificarea proprietății, o constituia *renta feudală*, care pe parcursul sec. al XVII-lea – începutul sec. al XIX-lea a suferit o evoluție considerabilă. În gospodăriile particulare poate fi urmărită o creștere treptată a rentei în muncă – *boierescul*. O asemenea tendință se conturează în regiunile central-europene ale Rusiei, unde domina proprietatea de pământ ereditară. În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, boierescul se prestează și în regiunile cu soluri nefertile ale Rusiei.

Forma rentei feudale percepute de la țăranii moșierești varia în diferite regiuni ale țării. În regiunile cu soluri fertile, unde fertilitatea solului era mare și pământul era principala sursă a avuției moșierului, predomina renta în muncă (boierescul). Tendința de creștere a boierescului pe parcursul sec. al XVIII-lea, în regiunile cu soluri fertile, a fost generată de atragerea gospodăriilor moșierești în relațiile de schimb și de creșterea permanentă a necesităților în bani ale moșierului. Spre sfârșitul sec. al XVIII-lea – începutul sec. al XIX-lea boierescul în aceste regiuni ajungea la cinci și chiar șase zile pe săptămână pentru o familie.

În regiunile neciornoziomice, în condițiile fertilității scăzute a solului, dezvoltării industriilor țărănești și a meșteșugăritului, aplicării pe larg a muncii sezoniere țărănești la orașe și manufacturi predomina *dijma în bani*. Pe parcursul sec. al XVIII-lea ea a sporit de la 1-2 ruble pe cap de locuitor la începutul secolului până la 5-6 ruble la sfârșitul secolului.

Renta în natură nu prezenta un loc deosebit în sistemul prestațiilor țărănești. Destul de răspândită era renta combinată, când boierescul se combina cu renta în natură și cu cea bănească. Dar, cu timpul, dijma în bani din sistemul rentei combinate nu doar crește, ci are tendințe de a substitui celelalte forme de prestații.

Pentru pământurile boierești, în a doua jumătate a sec. al XVII-lea – începutul sec. al XVIII-lea, este specifică creșterea dijmei, în primul rând a celei bănești, încalcându-se permanent caracterul ei fix.

Pentru pământurile de stat este caracteristică renta bănească care, pe parcursul sec. al XVII-lea – începutul sec. al XIX-lea, a rămas aproape neschimbată, constituind forma de bază a exploatarei țărănimii. Nicholas V. Riasanovsky, caracterizând economia Rusiei în primele decade ale secolului al XIX-lea, constată că aceasta „[...] a înregistrat schimbări semnificative în ceea ce privește contextul economic. Moșiile rusești trimiteau de ce în ce mai multe produse pe piața internă și externă, iar Rusia sudică a început să exporte cereale pe Marea Neagră. Noile posibilități de comerț și creșterea continuă a populației au provocat o creștere puternică și sistematică a prețului la pământ. Dar, deși se iveau noi posibilități, agricultura rusă putea evolua în direcția capitalistă doar într-o mică măsură și cu mari cheltuieli economice și umane, deoarece era obstrucționată de structura socială și de instituțiile țării” [9, p.357].

Prin urmare, sistemul de iobăgie în agricultură rămâne destul de trainic. Dezvoltarea agriculturii pe cale extensivă, valorificarea și colonizarea noilor pământuri a contribuit la consolidarea proprietății funciare

⁴ *Capital comercial* – bani care sunt folosiți pentru a produce diferite bunuri materiale în loc să fie folosiți pentru consumul direct.

⁵ *Mic-burghezi* – categorie socială formată în cea mai mare parte din mici producători și mici comercianți, care era cunoscută sub denumirea generică *meșciane* (rus. *мещане*) și care formau al treilea grup social (după intelectualitate și negustori) în care era împărțită populația urbană din Rusia.

feudale, la conservarea relațiilor feudale. Toate acestea imprimau dezvoltării capitalismului la sat cu caracter moșieresc, semifeudal, frânând procesul de formare a stărilor sociale burgheze noi, punând obstacole serioase în încadrarea gospodăriilor țărănești în relațiile marfare.

2. Industria și comerțul în perioada de formare a pieței interne unice ruse

Perioada sec. al XVII-lea – începutul sec. al XIX-lea este marcată de schimbări esențiale de ordin cantitativ și calitativ în domeniul industriei și comerțului. Pe lângă mica producție de mărfuri apare marea producție manufacturieră, începe și se intensifică procesul de formare a pieței interne unice ruse.

Mari transformări au avut loc în sfera de producție meșteșugărească. Crește esențial ponderea producției meșteșugărești în viața economică a țării, îndeosebi în orașe. Se aprofundează diviziunea socială a muncii în cadrul meșteșugurilor. Centre ale producției meșteșugărești devin nu doar orașele, ci și unele sate, a căror producție se detașă de agricultură și trecea la meșteșugărit.

Treptat, meșteșugul ia forma micii producții de mărfuri. Tot mai mulți meșteșugari lucrau pentru piață. Gama obiectelor din metal, lemn, piele și a altor obiecte meșteșugărești prezentate pe piață era vastă.

Din sec. al XVII-lea se produce specializarea unui șir de centre. Se lărgeste simțitor aria de răspândire a micii producții de mărfuri industriale. Din Usting în Siberia erau transportate obiecte de metal, tăbăcăria era dezvoltată în Iaroslavl și Kazan, fabricarea veselei din lemn – în Kaluga, exploatarea sării – în Totima și Staraia Russa.

Se aprofundează diferențierea în rândurile orașenilor. Munca salariată în industria extractivă devine un fenomen obișnuit pentru sec. al XVII-lea – al XVIII-lea, dar în majoritatea cazurilor era urmată de pierderea libertății personale și adesea ducea la o altă formă a dependenței feudale.

În sec. al XVII-lea a luat naștere o nouă formă de producție – *manufactura*. În istoriografia rusă nu există o opinie unitară cu privire la caracterul manufacturii ruse.

În 1921, cercetătorul I.M. Kulișer, într-un articol cu caracter istoriografic, nebănuind el însuși, pune începutul unei discuții, care nu s-a terminat nici până în prezent. Acesta, critică concepția lui P.N. Miliukov despre proveniența artificială a industriei ruse din primul pătrar al sec. al XVIII-lea și întră în polemică cu M.I. Tugan-Baranovski, despre caracterul iobăgist al industriei ruse din sec. al XVIII-lea, demonstrând existența la mijlocul acestui secol nu doar a manufacturilor de tip iobăgist, dar și a celor de tip capitalist [10, p.115].

Acest articol a pus începutul discuției despre caracterul industriei ruse din sec. al XVIII-lea – începutul sec. al XIX-lea. Trebuie de constatat că destul de repede în istoriografie s-au determinat două direcții în cadrul acestor discuții: 1) despre apariția naturală și artificială a industriei ruse și 2) despre caracterul social al manufacturii ruse.

Discuțiile cele mai aprinse s-au dus în jurul teoriei „manufacturii iobăgist/de ocină”. Părtașii *acestei concepții* afirmă că în sec. al XVIII-lea toată industria (sau aproape toată) purta un caracter iobăgist. Adepții acestei păreri erau cunoscuții istorici M.N. Pokrovski, C.A. Pajitnov, S.I. Sâromeatnikov, P.I. Leașcenko, S.G. Tomsinski și M.P. Veatkin. Aceștia afirmă că manufactura rusă din sec. al XVIII-lea nu era capitalistă, din cauza lipsei brațelor de muncă libere. În plus, ei negau folosirea muncii salariate și presupuneau că relațiile de angajare ce aveau loc se deosebeau calitativ de cele din epoca burgheză [11, p.115-116]. Dâșii considerau că manufactura rusă reprezintă un fenomen artificial, implementat de guvern într-o țară înapoiată care, din punct de vedere economic, nu era pregătită pentru acest lucru și care asigura, în fond, cerințele statului și ale departamentelor de stat [11, p.22-23, passim].

Alți cercetători, dimpotrivă, nu doar susțin că manufactura din sec. al XVII-lea a fost pregătită de condițiile economice, ci văd în ea o etapă a începutului genezei relațiilor capitaliste în Rusia, asemănătoare cu manufactura din țările europene apusene [12, p.72-75]. Ei considerau că anume din această perioadă poate fi datat procesul de geneză a relațiilor capitaliste în Rusia. În plus, a fost expus punctul de vedere (B.B. Kafengauz) că treapta de dezvoltare manufacturieră a capitalismului urmează a fi datată cu secolul al XVII-lea (mai concret, cu anii '30 ai sec. al XVII-lea – V.T.) [13, p.7]. V.I. Buganov, A.A. Preobrajenski și Iu.A. Tihonov consideră că cele spuse au o anumită bază, din simplul considerent că doar indicatorii cantitativi (30 de manufacturi pentru sec. al XVII-lea) nu pot da răspuns la întrebarea despre necesitatea numărului minimum de întreprinderi pentru o țară atât de mare cum era Rusia [5, p.202]. Acest punct de vedere mai era susținut de S.G. Strumilin, S.I. Solnțev, M.F. Zolotnikov și, parțial, de V.S. Balabanov. Secolul al XVII-lea era privit de acești istorici nu doar ca perioada dominației manufacturii iobăgist, dar și ca timpul apariției primelor

manufacturi capitaliste. Cel mai interesant punct de vedere l-a expus istoricul S.I. Solnțev, care considera că manufacturile apărute în timpul domniei lui Petru I erau capitaliste în esență, dar iobăgiste după formă [10, p.117].

În 1947-1948, pe paginile revistei *Вопросы истории* se desfășoară o discuție aprinsă privind natura social-economică a manufacturii ruse. Pretext pentru asemenea discuție a servit articolul lui N.L. Rubenștein, în care autorul a formulat punctul de vedere că anii '40-'50 ai sec. al XVIII-lea au fost ani de cotitură în formarea sistemului capitalist în Rusia. Esența acestei cotituri consta în înlocuirea manufacturii iobăgiste cu cea capitalistă. Cercetătoarea E.I. Zaozerskaia, care a scris după N.L. Rubenștein, demonstrează existența concomitentă a manufacturii iobăgiste și a celei capitaliste și în prima jumătate a sec. al XVIII-lea, și în perioada mai timpurie.

Pentru a înțelege esența discuțiilor, constatăm că în Rusia existau trei tipuri de manufacturi: *de stat*, *de ocină* (moșierești și mănăstirești, unde pe larg era folosită munca șerbilor) și manufactura *ce aparținea negustorilor* (unde era folosită munca salariată). Însă, în sec. al XVII-lea manufacturile (30 la număr) nu jucau un rol important în viața economică a țării, ele satisfăceau mai mult necesitățile statului, în special cele militare (manufacturile de armament din Tula) [14, p.43].

În primul pătrar al sec. al XVIII-lea întreprinderi mari apar aproape în toate sferile industriei, ceea ce era, de fapt, o continuitate a tendințelor observate din perioadele precedente. Și, cel mai important, apariția și dezvoltarea manufacturii avea loc anume în acele regiuni, unde anterior era dezvoltată mica producție de mărfuri. Luând ca cifră convențională 205 de manufacturi pentru primul pătrar al sec. al XVIII-lea, putem constata că repartizarea lor pe principiul producției este destul de neuniformă. Predominau manufacturile specializate în ramura metalurgică (69 sau 34% din numărul total), urmate de cele din ramura textilă (32 sau 17%) și de cele din ramura forestieră (23 sau 11%). Celălalt număr de manufacturi vizau: 17 (8%) – obținerea prafului de pușcă, 14 (7%) – prelucrarea pieilor, 10 (5%) – prelucrarea sticlei și 6 (3%) – prelucrarea bumbacului [5, p.204]. La momentul decesului lui Petru cel Mare (1725) în Rusia erau deja 250 de manufacturi [9, p.250].

Creșterea numărului de manufacturi a continuat și în deceniile următoare. Conform datelor din 1766-1768, în Rusia au fost înregistrate 504 manufacturi, inclusiv jumătate – în ramura textilă. La sfârșitul acestui secol ramura metalurgică dispunea deja de 167 de manufacturi cu o producție de 6154 mii puduri de metal, iar cea textilă – de 1082 de întreprinderi [5, p.205].

Academicianul M.V. Necikina prezenta manufactura rusă din sec. XVII-XVIII ca pe o îmbinare a trăsăturilor capitaliste și feudal-iobăgiste, demonstrând că feudalismul în sec. al XVII-lea intră în etapa de descompunere.

Însă, această concepție nu a întâlnit o susținere în rândul istoricilor din simplul motiv că a vorbi despre descompunerea feudalismului în sec. al XVII-lea este foarte timpuriu. Cu atât mai mult cu cât o asemenea caracteristică a manufacturii, în esență, nu răspundea la întrebarea: Ce este manufactura – element capitalist sau iobăgist?

În referatul colectiv, pregătit de I.Ghindin, L.Danilova, I.Kovalcenko, L.Milov, A.Novoselțev, N.Pavlenko, M.Rojkova și P.Rîndziunski și expus la discuția din 1965, dedicată trecerii Rusiei de la feudalism la capitalism, a fost expusă opinia, conform căreia manufactura rusă a fost un fenomen instabil, sporadic, slab legat de piață și asigura, în special, necesitățile vistieriei și ale instituțiilor de stat [11, p.22].

Contrar acestei păreri, în ultimii ani V.Buganov, A.Preobrajenski și Iu.Tihonov au încercat să demonstreze că manufactura, cu toate contradicțiile și particularitățile epocii, reprezenta elementul capitalist în cadrul orânduirii feudale [5, p.215].

Manufacturii îi sunt caracteristice trei trăsături de bază: 1) ea este în primul rând marea producție; 2) are la bază diviziunea socială a muncii și 3) în cadrul ei se folosește pe larg munca manuală. Întreprinderile mari care folosesc munca manuală, dar în cadrul lor diviziunea socială a muncii este în stare embrionară, sunt numite cooperării simple. Dacă în cooperării este folosită munca salarială, ea este numită cooperatie capitalistă simplă.

În Rusia, în componența cooperăției capitaliste simple intrau artelele de burlaci care se ocupau de tragerea vaselor din Astrahan în Nijni Novgorod sau în cursul superior al Volgăi și artelele care se ocupau de construcția clădirilor de cărămidă etc.

Primele manufacturi au apărut în metalurgie, acolo unde erau prezente trei condiții de bază: minereul, lemnul și un râuleț mic, care putea fi barat, pentru a folosi energia apei în producție. Prima manufactură a fost construită în 1636 de către negustorul olandez A.Vinius în regiunea Tula-Kașira.

Manufacturii ruse îi sunt caracteristice două trăsături de bază. **1.** Întreprinderile mari au apărut în baza creșterii micii producții de mărfuri în manufactură, dar pe calea transferării în Rusia a formelor existente în țările din Europa de Vest, unde manufactura avea deja o istorie de mai multe secole. **2.** A doua particularitate constă în faptul că crearea manufacturilor în Rusia nu a fost inițiată de persoane particulare – negustori, cămătari, antreprenori, ci de stat. Pentru a-i atrage pe negustorii străini să investească în producție, statul le-a acordat un șir de privilegii: fondatorul unei uzine, în decurs de 10 ani, primea din partea statului împrumuturi bănești; la uzine erau înscriși țărani de la curte care pregăteau minereu și mangal. La rândul lor, proprietarii de manufacturi se obligau să toarne tunuri și obuze și puteau să producă mărfuri pentru cerințele piețelor interne numai după executarea comenzilor de stat.

Pe parcursul sec. al XVII-lea în Rusia existau cca 30 de manufacturi care la început au fost fondate din inițiativa guvernului și satisfăceau în special necesitățile curții țariste și ale armatei. Premisele tehnico-materiale și sociale pentru apariția manufacturii erau slabe în sec. al XVII-lea, fapt pe care îl confirmă și originea capitalurilor investite. Fondatori ai primelor manufacturi au fost negustorii și industriașii străini francezi, germani, olandezi, englezi etc.

În primul pătrar al sec. al XVIII-lea existau deja 205 întreprinderi mari. Guvernul susținea investițiile capitalurilor comerciale în producție pe calea transmiterii manufacturilor de stat negustorilor, acordându-le subvenții, eliberându-i de plata taxelor vamale etc. Dar, creând artificial condiții favorabile pentru dezvoltarea mării industrii, statul frâna aplicarea formelor capitaliste în organizarea manufacturii [5, p.204].

În istoriografia rusă se duc discuții privind natura manufacturilor de ocină și de stat. Ținând cont de faptul că factorul de bază ce determină caracterul social al manufacturii este componența forței de muncă, ea nu poate fi privită ca element capitalist în cadrul orânduiri feudale. În același timp, și feudalismului, în forma lui clasică, nu-i este specifică marea producție, dar orice manufactură este marea producție. Studiind manufactura rusă poate fi atestată o legitate generală: **cu cât ea era mai strâns legată de cerințele statului și beneficia de anumite înlesniri și privilegii, cu atât mai mult era legată de orânduirea iobăgistă.** Argumentarea este simplă – lipsa concurența, respectiv și tendința de perfecționare și folosire a tehnicilor moderne.

Geneza noilor relații economice în Rusia (sec. al XVII-lea – al XVIII-lea) era condiționată nu atât de apariția manufacturii, cât de dezvoltarea comerțului. Se formează câteva mari centre comerciale (piețe regionale), dintre care se evidențiază Moscova, cu imensul târg (cca 150 de rânduri comerciale specializate și 4 mii de încăperi comerciale), Ustiug-Velikii, Iaroslav, Vologda, Kostroma, Solikamsk etc. În a doua jumătate a sec. al XVII-lea, printre marile centre ale comerțului de cereale se evidențiază Smolenskul, Vologda, Nijni Novgorod și Ustiug-Velikii. Inul și fibrele de cânepă se vindeau îndeosebi la Novgorod, Pskov, Tihvin, Smolensk; pielea, carnea și slănina – la Kazan, Vologda, Iaroslav, sarea se aducea din Solikamsk. Artere comerciale importante devin Suhona-Dvina, Siberiană și Volga [5, p.225-226].

În comerț sunt incluse tot mai multe stări sociale. Însă, un rol deosebit revine negustorilor profesioniști. Capitalul comercial era concentrat în Moscova. Specializarea în cadrul comerțului nu se observă – negustorii se ocupau și de comerțul cu ridicata și de comerțul cu amănuntul. Perioada inițială a începutului formării pieței interne ruse poate fi atribuită secolului al XVII-lea.

Pentru a înțelege procesul de constituire a pieței interne ruse la început să definim noțiunea de piață. Potrivit clasificăției economistului francez Robert Boyer, pot fi evidențiate cel puțin cinci concepte distinctive ale noțiunii de piață:

1. Piața este un spațiu fix, rezervat comerțului oficial admis pentru anumite zile și ore. Această reprezentare spațială determină a pieței este cea mai veche, datând din secolul al XII-lea, fiind utilizată și azi în viața cotidiană.

2. Piața este un teritoriu anumit în care au loc acte de vânzare-cumpărare. Această reprezentare, mai largă din punct de vedere geografic, leagă noțiunea de piață cu anumite orașe, țări, teritorii, continente. Anume în această formulare termenul de piață este utilizat de unii istorici cu referire la perioadele precapitaliste.

3. Piața este cererea efectivă globală la un anumit tip de mărfuri și servicii. Această concepție asupra pieței deja nu mai reprezintă un teritoriu, ci totalitatea cumpărătorilor unui produs-marfă. În această definiție termenul este utilizat azi cu referire la varietățile cererii: pentru forță de muncă, acțiuni, produse de consum etc.

4. Piața este un mecanism care autoreglează balansul cererii și ofertei prin intermediul prețurilor liber stabilite la produse și servicii. În această definiție dispăre orice localizare spațială, temporală sau materială, iar locul lor este ocupat de un model, care fixează metoda de interacțiune a agenților economici.

5. Piața este parte componentă a sistemului economic, în care domină concurența între agenți economici independenți. În acest caz, mecanismul de autoreglare a pieței indicat în reprezentarea de mai sus se extinde asupra unor comunități întregi, cunoscute sub numele de societăți de piață sau societăți capitaliste [15, p.62-65].

În economia politică clasică predomina reprezentarea pieței ca un loc de schimb sau teritoriu geografic. Piața constituia o sferă de activitate economică, în care produsele și serviciile sunt produse din start pentru schimb și care poate fi reglementată prin diferite regimuri instituționale. Se avea în vedere totalitatea actelor de schimb care erau localizate geografic sau la un anumit tip de produse și servicii. Aceasta însemna de la bun început că nu există și nu poate exista niciun fel de piață unică și unitară, ci doar o mulțime mobilă de piețe izolate sau interconectate [16, p.18-19].

Situația s-a schimbat la începutul sec. al XX-lea, atunci când fondatorii teoriei economice neoclasice (Alfred Marshall (1842-1924), Carl Menger (1840-1921) și alții) pe lângă reprezentarea pieței ca „teritoriu de schimb” au dezvoltat conceperea ei ca forma ideală a relațiilor economice. Piața apare în această definiție ca un mecanism de echilibrare a cererii și ofertei, care poate funcționa în orice contururi teritoriale sau de ramură. Mai mult decât atât, nu se înțelege sub aceasta o totalitate agregată de acte individuale de schimb, ci un sistem relativ autonom și integru cu un mecanism de autoreglare încorporat. Deci, piața este caracterizată ca o sferă, în care domină concurența dintre agenții independenți și formarea liberă a prețurilor. Adepții teoriei economice neoclasice erau convinși că eliminarea constrângerilor externe putea duce la apariția spontană a piețelor ca o modalitate mai efektivă a distribuirii resurselor [16, p.19].

Aparent, școala marxistă a adoptat o abordare prin prisma celei de a doua concepții asupra noțiunii de piață, potrivit clasificăției lui Robert Boyer [17-19]. V.I. Lenin considera că piața internă apare odată cu începutul producției de mărfuri și se formează prin dezvoltarea acestei producții de mărfuri, iar gradul de fărâmițare a diviziunii sociale a muncii determină nivelul de dezvoltare a pieței; piața se lărgeste odată cu trecerea economiei de mărfuri de la produse la forța de muncă, și doar odată cu transformarea acesteia din urmă în marfă capitalismul cuprinde întreaga țară. Cu alte cuvinte, nivelul de dezvoltare a pieței interne este nivelul de dezvoltare a relațiilor capitaliste în țară [20, p.60]. În viziunea istoriografiei sovietice, pe parcursul istoriei s-au format mai întâi *piețele locale*, apoi *pieța internă* (ca totalitate a piețelor locale și a legăturilor dintre ele), care presupuneau un comerț cu bunuri simple, și doar apoi în baza acesteia, a dezvoltării capitalismului și a diviziunii geografice a muncii, s-a format *pieța națională*, în care rolul de bază îl jucau mărfurile. Astfel, în accepțiunea acestora, piața locală este forma relațiilor gospodărești în cadrul unei localități sau regiuni a unui stat, în care produsele destinate pieței se comercializează de către producătorul însuși în cadrul acestei piețe; pe piața locală producătorul mărfii este totodată și vânzătorul acesteia, iar cumpărătorul este concomitent și consumatorul final al mărfii, primind și achitând marfa. La rândul său, piața internă este concepută ca ansamblul piețelor locale lipsite de raporturi de interdependență. *Piața națională* este aceeași piață internă, în care produsele destinate pieței se comercializează, însă nu de producători, ci de intermediari (negustori), și în care există o dinamică unică a prețurilor determinată de faptul că între piețele locale se creează raporturi de reciprocitate; în plus, există o diviziune a muncii pe regiuni [17, p.7-8].

De fapt, constatăm că discuțiile privind caracterul pieței au deviat spre înaintarea diferitelor tipologii ale pieței, istoricii încercând astfel să adapteze rezultatele conceptelor teoretice la procesele istorice. Istoricul B.N. Mironov considera, contrar acestor tendințe, că există o singură piață internă – *cea unică, națională, capitalistă*. Meritul lui B.N. Mironov este că acesta a formulat clar condițiile de bază ale formării pieței interne, și anume: **1.** nivel ridicat al producției orientate spre piață și diviziunea geografică a muncii; **2.** legături strânse între piețele regionale; **3.** o anumită structură a prețurilor și o legătură între dinamica și nivelul prețurilor în diferite regiuni; **4.** capital comercial dezvoltat; **5.** un sistem bănesc, căi de comunicații și transport; **6.** o legislație comercială anumită; **7.** o rețea comercială dezvoltată de mari centre comerciale; **8.** forme de comerț determinate istoric; **9.** un nivel înalt de solvabilitate a populației; **10.** independența producătorilor de mărfuri etc. [19, p.6-7]. Cu siguranță, acestea pot fi acceptate ca condiții de bază și pentru formarea pieței externe.

Dintre abordările teoretice tot mai mult în ultimul timp se afirmă conceptul de piață al economiștilor „*instituționaliști*”. Aceștia văd piața ca un rezultat al interacțiunii complexe a diferitor instituții, fie particulari, firme, state, norme sociale, norme juridice ș.a.m.d. Instituționaliștii consideră că nu piața propriu-zisă este mecanismul de plasare a resurselor, ci instituțiile, sau structurile de decizie, care se formează și acționează prin intermediul pieței [21, p.166]. Economia, în viziunea acestor cercetători, sunt instituțiile care formează piața,

prin intermediul cărora piața funcționează și de la care depind rezultatele ei. De aceea, piața este obiectul de acțiune al forțelor organizatorice și de control. Aceasta are loc în special prin intermediul reformării instituțiilor vechi și formării instituțiilor noi. Ca urmare, este necesar de analizat nu piețe imaginare, ci procesele ce real au loc, în care un rol important îl joacă instituțiile. Instituționaliștii acceptă faptul că plasarea resurselor poate fi examinată prin perspectiva cererii și ofertei ca forțe ale pieței, dar demonstrează că acestea depind ele înseși de ierarhia puterii, care, la rândul său, depinde de scopurile și interesele elitei conducătoare [21, p.170].

Actualmente se consideră că dezvoltarea și integrarea piețelor interne a dus la formarea **piețelor internaționale caracteristice**, ca sfere interdependente de răspândire a circulației anumitor tipuri de produse între mai multe state, indiferent de amplasarea geografică a acestora. *Piața internațională caracteristică* este sfera unde se desfășoară cel mai mare volum de schimburi comerciale cu un anumit produs sau grupuri de produse și unde se stabilește prețul unic. Vârful acestei evoluții este **pieța mondială**, care, în accepțiunea economiștilor, reprezintă un sistem diversificat, în cadrul căruia există micro sisteme (piețe internaționale caracteristice, cum ar fi piața bunurilor, piața capitalurilor, piața forței de muncă etc.) cu trăsături specifice atât în raport cu obiectul de activitate al fiecărei piețe în parte, cât și în funcție de poziția și natura agenților economici participanți la schimburile internaționale [22, p.410-412].

Și acum să vedem cum a avut loc procesul de constituire a pieții interne ruse. Însă, la început, să analizăm succint unele păreri care există în istoriografia rusă referitor la formarea pieței interne ruse.

În istoriografia contemporană rusă există mai multe opinii privind formarea pieței interne unice ruse. Adepții unei concepții (S.D. Skazkin) consideră că procesul de formare a pieței interne unice ruse este nu altceva decât apariția legăturilor de schimb între piețele locale. Dezvoltarea și aprofundarea acestor relații conduc la formarea pieței unice. Acest proces nu este legat de apariția elementelor capitaliste în sfera producției [23, p.28].

Adepții altei concepții (A.A. Preobrajenski și Iu.A. Tihonov), dimpotrivă, susțin că, alături de fenomenele indicate *supra*, procesul de creare a legăturilor dintre piețele locale și concentrarea lor într-o piață internă unică este legat indisolubil de apariția relațiilor capitaliste în sfera producției [24, p.109].

I.D. Kovalcenko și L.V. Milov resping această afirmație, demonstrând că pot fi evidențiate două forme ale pieței unice: *pieța unică de mărfuri simplă* (sec. al XVII-lea – prima jumătate a sec. al XVIII-lea) și *pieța unică de mărfuri capitalistă* (a doua jumătate a sec. al XVIII-lea – începutul sec. al XX-lea), când forma marfară a forței de muncă se situează pe primul loc [17, p.19-39].

V.I. Buganov, A.A. Preobrajenski și Iu.A. Tihonov, dimpotrivă, consideră că există o singură piață – cea unică, națională, capitalistă [5, p.125].

Diverse opinii există și cu privire la aprecierea nivelului de dezvoltare a pieței naționale ruse. I.D. Kovalcenko și L.V. Milov consideră că procesul de constituire a pieții agrare în Rusia s-a început în anii '30 ai sec. al XVII-lea și s-a finisat către sfârșitul sec. al XIX-lea [17, p.39], pe când B.N. Mironov susține că aceasta a avut loc în prima jumătate a acestui secol [19, p.8].

Din sec. al XVII-lea negustorimea rusă se constituie ca o forță economică și politică considerabilă. Însă, dezvoltarea ei era frânată de lipsa ieșirii la mare, de preponderența în țară a capitalului străin. Guvernul, având nevoie de bani, practica vinderea pentru sume enorme a dreptului de monopol, în comerțul pe piețele interne, negustorilor străini.

Preponderența capitalului comercial străin periclita interesele negustorilor ruși, care cereau cu insistență de la guvern să-i apere de abuzurile și concurența din partea negustorilor străini. În cele din urmă, în 1667 a fost adoptat un nou statut comercial, alcătuit de A.L. Ordin-Nașciokin, conform căruia negustorilor străini li se interzicea să facă comerț cu amănuntul în interiorul statului Rus.

În sec. al XVIII-lea crește rolul iarmarocelor de importanță generală – Makeriev, Irbit etc. În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea ființau 1831 de iarmaroc și 6916 târguri săptămânale. Crește rolul țăranilor în comerț. Moșierii și statul feudal aveau o atitudine negativă față de comerțul țărănesc, temându-se de subminarea regimului feudal [5, p.229].

Din sec. al XVII-lea începe o nouă etapă în istoria comerțului extern al Rusiei. Crește simțitor schimbul de mărfuri al Rusiei cu statele europene și asiatice. Piața rusă se încadrează în sistemul relațiilor economice mondiale.

Comerțul cu țările din Europa Apuseană se efectua prin portul Arhanghelsk. La sfârșitul sec. al XVII-lea, la iarmarocul din Arhanghelsk au sosit cca 80 de vase comerciale (îndeosebi olandeze), în comparație cu 20

la sfârșitul sec. al XVI-lea, iar încasarea taxei vamale a crescut de la 20 mii până la 80 mii de ruble. Se exportau piei, slănină, carbon de potasiu, blănuri, lemn etc. [5, p.235]

Un loc important în comerțul răsăritean continuă să-l dețină Astrahanul. Orașele din Daghestan și Azerbaidjan le revenea un loc de frunte în comerțul ruso-iranian. După încheierea păcii de la Nercinsk (1689) se deschid posibilități largi pentru comerțul Rusiei cu China.

După fondarea Petersburgului (1703) și acapararea unor porturi din Marea Baltică crește comerțul Rusiei cu țările europene. Spre mijlocul secolului, Petersburgului îi reveneau 67% din export și 70% din import. În 1726 portul Arhanghelsk, după volumul circulației de mărfuri, ceda locul noii capitale. În al doilea pătrar al sec. al XVIII-lea, volumul circuitului de mărfuri a crescut de două ori, iar cu Europa Apuseană – de trei ori. Exportul, realizând suma de 4,2 mil. ruble, depășea de două ori volumul importului. Paralel cu mărfurile tradiționale, cum ar fi inul, cânepa, smoala, lemnul, pieile, a sporit exportul pânzelor și al fierului.

În 1762, guvernul țarist lichidează interdicția asupra exportului de cereale din Petersburg și din alte porturi baltice, ceea ce a contribuit la creșterea esențială a cantității de cereale. Exportul mediu anual constituia 320,2 mii cetverturi⁶. Numai în perioada 1762-1801 au fost exportate 11096 mii cetverturi de cereale. În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea exportul cerealelor a crescut de 11,5 ori. Crește și ponderea cerealelor în volumul total al exportului – de la 1%, la mijlocul secolului, la 19% spre sfârșitul lui. Cerealele din Rusia se exportau în 12 țări: Anglia, Spania, Portugalia, Franța, Germania, Suedia, Danemarca, Italia, Imperiul Otoman etc. [5, p.237-238].

Crește comerțul extern al Rusiei și în primii ani ai sec. al XIX-lea. Un rol important în comerțul Rusiei cu țările europene revine porturilor Petersburg, Riga, Narva, Odesa, Rostov pe Don. În comerțul extern un rol deosebit revenea Angliei, de unde soseau anual în porturile ruse până la 500 de vase.

Intensificarea exportului rus în sec. XVIII-lea – înc. sec. al XIX-lea atestă un rol mereu crescând al relațiilor marfă-bani și al industriei manufacturiere în economia țării.

Un rol aparte în acest proces revine și *capitalului comercial*. Cercetătorii constată că la o anumită etapă de evoluție a societății negustorii au devenit mijlocitori în cadrul schimbului de mărfuri între diferiți producători. „Eliberându-i” pe producători de obligațiunea de a realiza pe piață mărfurile, aceștia au transformat comerțul în mijloc de îmbogățire personală, de obținere a venitului. În lupta pentru obținerea acestui venit, indiferent de voința lor și chiar contrar acesteia, au contribuit la dezvoltarea comerțului și la formarea capitalului comercial. Atunci când schimbul de mărfuri se efectuează prin intermediul negustorului, bogăția acestuia există, de regulă, sub formă de bani, iar banii săi funcționează în calitate de capital.

În procesul de formare și dezvoltare a capitalului comercial rolul de bază îl au cele trei forme de comerț – interior, exterior și de tranzit.

Capitalul comercial a apărut la o anumită treaptă a dezvoltării societății și a comerțului. V.N. Iakovțevski, care a studiat apariția și dezvoltarea capitalului comercial în Rusia (sec. XVII-XVIII), sublinia că „nu capitalul comercial și nu negustorii au întemeiat comerțul, ci, dimpotrivă, existența lor în comerț a fost posibilă doar atunci când însuși comerțul a evoluat din schimbul nemijlocit „marfă-marfă” în schimbul „marfă-bani”, când s-au creat condiții pentru schimbul neechivalent” [25, p.6]. În procesul de geneză și evoluție a capitalului comercial pot fi determinate, convențional, trei perioade.

Prima perioadă corespunde etapei precapitaliste, când procesul de acumulare a capitalului comercial avea loc în baza schimbului neechivalent: negustorul cumpără marfa nemijlocit de la producător la un preț redus și o comercializează pe piață la un preț mai înalt decât sinecostul ei, aceasta fiind o condiție necesară, obligatorie a acumulării de capital comercial.

În această perioadă, un rol important în geneza capitalului comercial l-a avut comerțul exterior. Rolul deosebit de important al acestuia rezidă în specializarea unor anumite zone, regiuni economice în producerea unor mărfuri, în posibilitatea de a vinde „*en gros*” mari cantități de mărfuri, în creșterea volumului masei bănești etc.

Aceste circumstanțe au creat condiții favorabile pentru încadrarea în comerț a negustorului mijlocitor. Perioada respectivă corespunde etapei de acumulare inițială sau primitivă a capitalului, când negustorul se

⁶ *Cetverti* (четверть) – veche măsură de capacitate utilizată în Rusia, de regulă, pentru cereale, egală cu: *secara* – 8 puduri 34 funți; *grâul de toamnă* – 9 puduri 25 funți; *grâul de primăvară* – 9 puduri 7 funți; *ovăzul* – 5 puduri 25 funți; *meiul* – 7 puduri 17 funți; *mazărea* – 10 puduri și *porumbul* – 5 puduri. 1 pud este egal cu 16,38 kilograme. Forma de plural *cetverturi* este preluată din [25]: Gh.Bulgar, Gh.Constantinescu-Dobridor, *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, București, 2002, p. 120.

îmbogățește nu doar pe baza diferenței dintre prețuri la aceeași marfă în diverse zone, ci începe să-l înlăture pe producător de pe piață. Inițial, el îl asigură cu materie primă, comandă un anumit volum de mărfuri, stabilindu-i și prețul. Astfel, negustorul cumpără marfa direct de la producător, din atelier sau de la țaran, și nu de la piață. Deci, nu doar producătorul a fost separat de piață, dar și marfa lui era procurată la un preț foarte redus.

Peter Saunders scria în această privință că „capitalismul modern își are rădăcinile în comerț, iar acestea sunt adânc înfipte în solul istoriei Europei... Expansiunea comerțului a fost în mare măsură o cauză a erodării feudalismului prin faptul că a introdus un sistem de schimb monetar pe tot continentul, înlocuind încetul cu încetul îndatoririle de tip feudal cu plata în monetar și determinând apariția piețelor de terenuri și a piețelor de capital. Meșteșugarii din spațiul urban și țararii din zonele rurale au început tot mai mult să lucreze contra plată pentru comerțanții care îi aprovizionau cu materie primă și care vindeau apoi produsele finite pe piețele aflate cu mult dincolo de localitățile învecinate” [27, p.1-2].

Tot perioadei acumulării inițiale de capital îi corespunde și formarea unui nou element social – a precupeților, care umblă prin sate și orașe și cumpără marfa pentru a o revinde, la prețuri mai înalte, pe piață.

Neîndoielnic, producătorul fiind înstrăinat de piață, se reducea concurența, în ultimă instanță fiind limitat substanțial numărul de vânzători. Prin urmare, în condițiile în care piața dictează prețurile, un număr redus de negustori pot ridica lesne prețul la marfa propusă, fapt ce contribuie, de asemenea, la acumularea capitalului în mâinile negustorilor.

A doua perioadă coincide cu etapa de trecere de la medieval la modern, când, pe de o parte, are loc procesul de destrămarea a relațiilor feudale, iar, pe de alta – nașterea și stabilirea societății noi, a celei moderne – capitaliste, la baza căreia se află relațiile marfă-bani. În această perioadă, negustorul devine figura de bază intermediară între diferiți producători de pe piața internă. Acumulând putere (bani), negustorul nu doar că îl înlătură definitiv de pe piață pe producătorul nemijlocit, ci, mai mult, îl leagă de dânsul, deoarece cumpără de la el marfa, transformând comerțul într-un mijloc mult mai sigur de obținere a profitului.

Dacă anterior negustorul se îmbogățește cumpărând mărfuri de la nobili sau de la țararii înstăriți, apoi în această perioadă el se îmbogățește atât pe contul comerțului neechivalent, cât și pe seama remunerării minime a muncii meșteșugarilor care produc marfa la comandă, în plus – datorită prețurilor pentru arendă etc. Prin urmare, în această perioadă formele și mijloacele de acumulare a capitalului comercial sunt mult mai variate, în special grație penetrării relațiilor marfă-bani în toate sferile vieții economice. În așa fel, acumularea capitalului comercial are loc atât de pe urma vânzării mărfurilor, cât și datorită banilor aflați în circulație. Ilustrul istoric Fernan Braudel sublinia în acest context că toți negustorii „folosesc banii ce aparțin altor persoane” [28, p.341].

Implicarea tot mai activă a negustorului în piața internă a contribuit la intensificarea comerțului, la adâncirea de mai departe a diviziunii sociale a muncii. Implicarea tot mai frecventă a diverselor stări sociale în relațiile marfare a contribuit la creșterea volumului pieței interne, la amplificarea condițiilor favorabile de formare a pieței naționale, la creșterea rolului negustorului capitalist în acest proces. Tendința de acumulare a capitalului îl situează pe negustor pe una dintre pozițiile de frunte în epoca de trecere de la medieval la modern.

Pe fundal general, această trecere va avea loc atunci când negustorul va pune stăpânire pe procesul de producție. Această trecere, după cum menționează N.N. Constantinescu, s-a desfășurat în cele mai variate forme, cum sunt, specificându-le crescendo: *a)* negustorul procură mărfurile de la micii producători spre a le revinde apoi, izolându-i astfel pe ultimii de piața de desfacere și făcându-i dependenți de el; *b)* comerciantul îmbină preluarea mărfurilor cu cămătăria, ceea ce complică și mai mult dependența micilor producători față de el; *c)* comerciantul achită prin mărfuri produsele cumpărate de la micii producători, ajungând până la urmă să le livreze și materiile prime necesare, ceea ce avea să însemne separarea micilor producători și de piața de aprovizionare cu materie primă; *d)* în cele din urmă, se trece la situația în care comerciantul asigură meșteșugarii cu anumite materii prime, auxiliare etc. pentru ca aceștia să le prelucreze potrivit indicațiilor sale în schimbul unei plăți determinate [29, p.17-18].

La etapa finală a acestui proces meșteșugarul este transformat în muncitor salariat, iar comerciantul devine capitalist industrial.

A treia perioadă în evoluția capitalului comercial corespunde constituirii capitalismului industrial, când în viața economică rolul de bază revine capitalului industrial, iar capitalul comercial funcționează doar ca agent al celui industrial [24, p.36].

În Rusia majoritatea negustorilor bogați căutau să-și investească capitalurile comerciale în proprietățile funciare. Cum constată unii cercetători, în sec. XVII-XVIII și în mare măsură și în prima jumătate a sec. al

XIX-lea, forma principală de acumulare a bogățiilor în Rusia era deținerea proprietăților funciare și a monopolului asupra muncii țăranilor iobagi. Renta bănească obținută din administrarea moșiilor iobăgiste aducea un venit constant și sigur. Un exemplu elocvent în acest sens era familia Stroganov. Primii reprezentanți ai acestei familii au început ca întreprinzători în comerț și industrie, iar urmașii lor – ca mari proprietari funciari [11, p.30].

Concluzii

Făcând o totalizare a fenomenelor ce au avut loc în Rusia la mijlocul sec. al XVII-lea – începutul sec. al XIX-lea, putem constata că anume în această perioadă are loc procesul anevoios și destul de contradictoriu al genezei și evoluției relațiilor capitaliste, de trecere a Rusiei de la medieval la modern.

Această trecere a fost influențată de diversitatea condițiilor natural-geografice și social-economice ale teritoriului imens al statului, de diversitatea formelor de gestiune a economiei ruse, prezența teritoriului cu o diversitate largă de relații prefeudale și feudal-patriarhale, nivelul înalt al centralizării puterii, implicarea permanentă a statului în procesele obiective de dezvoltare a țării, dându-i forme specifice. Rusiei îi era specifică dezvoltarea asincronică ce consta în statornicirea capitalismului și, concomitent, în intensificarea sistemului de iobăgie, proces ce poate fi urmărit pe durata sec. al XVII-lea – prima jumătate a sec. al XVIII-lea.

În pofida acestor factori, totuși putem constata că pentru perioada cercetată devin tot mai accentuate noile fenomene din viața economică a Rusiei, legate de aprofundarea diviziunii sociale a muncii, raionării economice, de creșterea producției de mărfuri și a schimbului, de apariția manufacturii și începutul constituirii pieței unice în întreaga țară. Aceste procese au contribuit la geneza, în cadrul orânduirii vechi feudale, a noilor elemente burgheze, încă destul de slabe și instabile.

Discuțiile purtate de-a lungul anilor, atât în istoriografia sovietică, cât și în cea contemporană rusă, despre specificul și caracterul agriculturii și industriei ruse (în special al manufacturii) în perioada cercetată demonstrează că nivelul slab de mecanizare și industrializare a acestora a servit ca fundament material perfect pentru formarea unei simbioze specifice a iobăgiei și capitalismului caracteristică Rusiei pentru această perioadă de timp.

Referințe:

1. RACU, Al. *Patru perspective asupra modernității. Pe marginea Originii capitalismului de Ellen Meiksins Wood* [Accesat: 12.01.2019]. Disponibil: <http://www.criticatac.ro/patru-perspective-asupra-modernitii-pe-marginea-originii-capitalismului-de-ellen-meiksins-wood/>
2. BRAUDEL, F. *Timpul lumii*. Vol. II. București, 1989.
3. RADY, M. *Țării, Rusia, Polonia și Ucraina* / Traducere de Radu Săndulescu. București, 2002.
4. *Istoria modernă a Europei și Americii*. Ediția a II. Revăzută și adăugită. Vol. I. Chișinău, 2008.
5. БУГАНОВ, В.И. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А.А., ТИХОНОВ, Ю.А., *Эволюция феодализма в России. Социально-экономические проблемы*. Москва, 1980.
6. RUSSELL, Sh. *Rusia, 1815-1881* / Traducere de Radu Paraschivescu. București, 2001.
7. ТРАВИН, Д.Я. *У истоков модернизации: Россия на европейском фоне (доклад четвертый)*. Санкт-Петербург, 2015.
8. STILES, A. *Rusia, Polonia și Imperiul Otoman* / Traducere de Paraschivescu. București, 2001.
9. RIASANOVSKY, Nicholas V. *O istorie a Rusiei*. Iași, 2001.
10. ВОЛКОВ, В.В. Спор о русской промышленности первой половины XVIII века: два проблемных вопроса отечественной историографии. В: *Вестник Челябинского государственного университета*, 2007, №3, с.115-122.
11. *Переход от феодализма к капитализму в России. Материалы Всесоюзной дискуссии*. Москва, 1969.
12. БУЛЫГИН, И.А., ИНДОВА, Е.И., ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А.А., ТИХОНОВ, Ю.А., ТРОИЦКИЙ, С.М. Начальный этап генезиса капитализма в России. В: *Вопросы истории*, 1966, №10, с.65-90.
13. КАФЕНГАУЗ, Б.Б. Некоторые вопросы генезиса капитализма в России. В: *Вопросы генезиса капитализма в России*. Сб. статей. Ленинград, 1960, с.5-13.
14. ЧЕРНЫШЕВА, Е.В. *Отечественная история: Учебное пособие*. Челябинск, 2008.
15. BOYER, R. *The Variety and Unequal Performance of Really Existing Markets: Farewell to Doctor Pangloss*, p.62-65.
16. РАДАЕВ, В.В. Рынок как идеальная модель и форма хозяйства. К новой социологии рынков. В: *Социологические исследования* (Москва), 2003, №9, с.18-29.
17. КОВАЛЬЧЕНКО, И.Д., МИЛОВ, Л.В. *Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XIX века. Опыт количественного анализа*. Москва, 1974.

18. МИЛОВ, Л. Парадокс хлебных цен и характер аграрного рынка в России XIX в. В: *История СССР*, 1974, №1, с.48-63.
19. МИРОНОВ, Б.Н. *Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в.* Ленинград, 1981.
20. ЛЕНИН, В.И. *Полное собрание сочинений*. 5 изд., т. 3. Москва: Издательство политической литературы, 1967.
21. ВАСИЛЬЕВА, Е.Э. Институционализм как альтернатива неоклассической и марксистской экономики. В: *Квартальный бюллетень клуба экономистов*. Вып. 4, Минск, 2000, с.164-180.
22. *Dicționar de relații economice internaționale*. București, 1993.
23. СКАЗКИН, С.Д. К вопросу о генезисе капитализма в сельском хозяйстве Западной Европы. В: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1959. Москва, 1961, с.3-54.
24. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А.А., ТИХОНОВ, Ю.А. Итоги изучения начального этапа складывания всероссийского рынка (XVII в.). В: *Вопросы истории*, 1961, №4, с.80-109.
25. BULGAR, Gh. CONSTANTINESCU-DOBRIDOR, Gh. *Dicționar de arhaisme și regionalisme*. București, 2002.
26. ЯКОВЦЕВСКИЙ, В.Н. *Купеческий капитал в феодально-крепостнической России*. Москва, 1953.
27. SAUNDERS, P. *Capitalismul. Un bilanț social*. București, 1998.
28. БРОДЕЛЬ, Ф. *Что такое Франция? Люди и вещи*. Часть вторая. „Крестьянская экономика” до начала XX века. Москва, 1997.
29. CONSTANTINESCU, N.N. *Acumularea primitivă a capitalului în România*. Chișinău, 1992.
30. SHERMAN, R. *Rusia, 1815-1881*/Traducere de Radu Paraschivescu. București, 2001.

Date despre autor:

Valentin TOMULEȚ, doctor habilitat, profesor universitar, Facultatea de Istorie, Universitatea de Stat din Moldova.

E-mail: tomuletvalentin@yahoo.ro

ORCID: 0000-0003-4696-2064

Prezentat la 5.11.2019